

निरुक्तम्

गौः-

गौरिति पृथिव्या नामधेयम्। गौः इति पृथिव्याः नाम।

१. यदूरङ्गता भवति। एषा बहु दूरं गता अतः गौः इत्युच्यते। (गम्लृगतौ + गमेडोस्) / गाङ्गतौ+ओकारः)

२. यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति। पृथिव्यां प्राणिनः गच्छन्ति।

३. पशुनाम अपि विद्यते।

आचार्यः-

१. आचारं ग्राहयति। आचारं व्यावहारज्ञानं यः कारयति।

२. आचिनोति अर्थान्। ज्ञेयम् अर्थं(विषयं) यः संगृह्णाति।

३. आचिनोति बुद्धिम्। बुद्धिं वर्धयति।

वीरः- (वीरयति अमित्रान्। वेतेर्वा स्यादतिकर्मणः, वीरयतेर्वा)

१. वीरयति अमित्रान् इति वीरः। शत्रून् दूरीकरोति।

२. वेति इति वीरः। गच्छति शत्रून् अभिमुखम् इति वीरः।

३. वीरयते इति वीरः। शत्रून् प्रति वीरतां दर्शयति इति वीरः।

हृदः- (हृदो हृदते शब्दकर्मणः। हृदतेर्वा स्यात्, शीतिभावकर्मणः।

१. हृदते इति हृदः। हृद-स्वने

२. हृदते इति हृदः। हृद-अव्यक्तशब्दे+अच्।

समुद्रः- (समुद्रवन्त्यस्मादापः, समभिद्रवन्त्येनमापः, सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि, समुदको भवति, समुनत्तीति वा)

१. समुद्रवन्ति अस्माद् आपः इति समुद्रः। सम्यक् उपरि द्रवन्ति गच्छन्ति अस्माद् जलं।

२. समभिद्रवन्त्येनमापः। नद्याः जलं एनं प्रति समभिद्रवन्ति धावन्ति।

३. सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि। जलचराः प्राणिनः अस्मिन् सम्यक् आनन्दिताः भवन्ति।

४. समुदको भवति। सम्यक् प्रचूरं उदकं भवति। एकत्रितं सत् तिष्ठति जलम्।

५. समुनत्तीति वा। सम्यक् सिक्तीकरोति, वृष्ट्यादिना।

वृत्रः- (वृत्रो वृणोतेर्वा, वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा। यद्वृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्। यदवर्तते तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्। यदवर्धते तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्।)

१. वृणोति इति वृत्रः। वृज् आच्छादने। अन्तरिक्षं अवृणोत् आच्छादितवान्

२. वर्तते इति वृत्रः। वृतु वर्तने। प्रकटितं जलं प्रवर्तयति।

३. वर्धते इति वृत्रः। वृधु वृद्धौ। यः वर्धते

आदित्यः- (आदत्ते रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासेति वा, अदितेः पुत्र इति वा।
एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति।

१. आदत्ते रसान्,
  २. आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, नक्षत्राणां ज्योतेः उत्सः।
  ३. आदीप्तो भासेति वा,
  ४. अदितेः पुत्र इति वा।
- एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति

उपस्- (उच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालः। उच्छी- विवासे। विवासयति हीयं तमांसि।)

१. उच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालः। उच्छति, विवासयति, निराकरोति तमांसि।

मेघः- (मेहतीति सिञ्चत्यसौ मेघः)। मिह-सेचने।

१. मेहतीति सिञ्चत्यसौ मेघः। सिञ्चति जलेन असौ।

वाक्- (वक्तीति वाक्। वचेः उच्यते अनया इति वाक्।)

१. वक्तीति वाक्।
२. वचेः उच्यते अनया इति वाक्।

उदक्- (। तद्धि यत्र गच्छति तत्र उनत्ति, क्लेदयति।)(उन्दी क्लेदने) उन्द+ण्वुल्।

१. उनत्तीति उदक्। सिक्तीकरोति।

नदी- (नदना इमा भवन्ति शब्दवत्यः।)

१. नदना इमा भवन्ति शब्दवत्यः। नदनाः-शब्दवत्यः इमाः भवन्ति।

अश्वः- (अश्नुते अध्वानम्। महाशनो भवतीति वा।) अश्+क्वन्+अश्वः।

१. अश्नुते अध्वानम्। (अशुङ् व्याप्तौ) मार्गं यः व्याप्नोति।
२. महाशनो भवतीति वा। अधिकं भुङ्क्ते।

*Bharatiya
Vidyacharya Research
Academy*

অগ্নি:- (অগ্রণীর্ভবতি। অগ্রং যজেসু প্রণীযতে। অঙ্গং নযতি সন্নমমানঃ। অকনোপনো ভবতীতি স্থৌলাণ্ঠীবি। ন কনোপযতি ন স্নেহযতি, বিরুদ্ধী করোতীত্যর্থঃ।)

১. অগ্রণীর্ভবতি। (যজ্ঞে এ প্রধাত তাই অগ্নি বলা হয়।)

২. অগ্রং যজেসু প্রণীযতে। (যজ্ঞে সবার আগে এর প্রণয়ন হয় তাই তাকে অগ্নি বলা হয়।)

৩. অঙ্গং নযতি সন্নমমানঃ। (যার প্রতি তত হয় তাকেই অঙ্গ করে তেই যেমন-কাঠ প্রভৃতি/ অথবা যজ্ঞাঙ্গং আহুতি প্রভৃতি দেবতাদের প্রতি নিয়ে যায়।)

৪. অকনোপনো ভবতীতি স্থৌলাণ্ঠীবি। ন কনোপযতি ন স্নেহযতি, বিরুদ্ধী করোতীত্যর্থঃ। (জিত্ব করে তা)

জাতবেদস্- (জাতানি বেদ। জাতানি বা এনং বিদুঃ। জাতে জাতে বিদ্যতে ইতি বা। জাতবিত্তো বা জাতধনঃ। জাতবিদ্যো বা জাতপ্রজ্ঞানঃ। যজ্ঞজাতঃ পশূনবিন্দত ইতি তজ্জাতবেদসো জাতবেদস্তুবম্।)।

১. জাতানি বেদ। (যা কিছু উৎপন্ন তাকে জানে তাই জাতবেদাঃ বলা হয়।)

২. জাতানি বা এনং বিদুঃ। (উৎপন্ন সমস্ত জীবই এনাকে জানে তাই জাতবেদাঃ বলা হয়।)
৩. জাতে জাতে বিদ্যতে ইতি বা। (সমস্ত উৎপন্নের মধ্যেই বিদ্যমান তাই জাতবেদাঃ বলা হয়।)
৪. জাতবিত্তো বা জাতধনঃ। (অর্থ এখান থেকে উৎপন্ন হয়েছে তাই জাতবেদাঃ বলা হয়।)
৫. জাতবিধো বা জাতপ্রজ্ঞানঃ। (স্বভাব থেকেই প্রকটিত জ্ঞানবিশিষ্ট।)
৬. যজ্জাতঃ পশুনবিন্দত ইতি তজ্জাতবেদসো জাতবেদস্তুম্।

বৈশ্বানরঃ- (বিশ্বান্ নরান্ নয়তি। বিশ্বঃ এনং নরা নয়ন্তীতি বা অপি বা বিশ্বানরঃ এব স্যাৎ প্রত্যুতঃ সর্বাণি ভূতানি তস্য বৈশ্বানরঃ।)

১. বিশ্বান্ নরান্ নয়তি ইতি বৈশ্বানরঃ। (সমস্ত মনুষ্য কে ইশলোক থেকে পরলোকে নিয়ে যায় তাহি বৈশ্বানরঃ বলা হয়।)
২. বিশ্বঃ এনং নরা নয়ন্তি ইতি বৈশ্বানরঃ। (সমস্ত মনুষ্য এনাকে নিয়ে যায় কর্মে তাই বৈশ্বানরঃ বলা হয়।)
৩. বিশ্বানরঃ(প্রাণঃ) এব স্যাৎ প্রত্যুতঃ সর্বাণি ভূতানি, তস্য বৈশ্বানরঃ। (সমস্ত ভূতের মধ্যে গত যে (বিশ্বান্+নঃ) প্রাণ, তার বিশ্বানরের স্ত্রী বৈশ্বানরঃ)

নিঘণ্টুঃ- (তে নিগন্তবঃ এব সন্তো নিগমনান্নিঘণ্টবঃ উচ্যন্তে ইতি ঔপমন্যবঃ। অপি বা আহননাদেব স্যুঃ, সমাহতা ভবন্তি। যদ্বা সমাহতা ভবন্তি।)

১. নিগমনাৎ নিঘণ্টবঃ। (নিষ্ক্রমে অর্থের বোধক হওয়ায় নিঘণ্টু বলা হয়)
২. আহননাৎ নিঘণ্টবঃ। (পঠিত হওয়ায় নিঘণ্টু বলা হয়)
৩. আহরণাৎ নিঘণ্টবঃ। (সংগৃহীত হওয়ায় নিঘণ্টু বলা হয়)

दैवतकाण्डम्

निघण्टुग्रन्थस्य पञ्चमाध्याये सङ्गृहीतशब्दाः अस्मिन् काण्डे विवृताः । अत्र देवताशब्दानां निर्वचनेन सह देवताविज्ञानं, गौणमुख्यदेवतापरिज्ञानमपि दर्शितमित्यतः काण्डमेतत् प्रामुख्यं भजते । अत्र १५१ शब्दाः व्याख्याताः ।

मन्त्राणां अर्थाः त्रिविधाः भवन्ति । ते आधिभौतिकं, आधिदैविकं, आध्यात्मिकञ्चेति । आधिभौतिकार्थस्य साहाय्येन आधिदैविकस्य, आधिदैविकेन आध्यात्मिकस्य च ज्ञानं भविष्यति ।
उत त्वं सख्ये ..... अफलामपुष्पाम् । (ऋक्.१०.७१.५.) इति मन्त्रस्य व्याख्याने उक्तं हि आचार्येण -
अर्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले । देवताध्यात्मे वा । (निरु.१.१९.) अस्मिन् दैवतकाण्डे आधिदैविकार्थः मन्त्राणां दर्शितः । अपि च मन्त्राणां देवतापरिज्ञाने मार्गदर्शनं कृतम् । तर्हि किं नाम देवता?

१. यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति । (निरु.७.१.)

मन्त्रद्रष्टा ऋषिः यस्य विषये अर्थापत्तिम् इच्छति सः मन्त्रः तद्देवतः भवति ।

२. षड्गुरुशिष्यग्रन्थे उच्यते - तेन वाक्येन यत्प्रतिपाद्यं वस्तु सा देवता ।

३. एष एव अभिप्रायः बृहद्देवतायामपि (१.६.) दर्शितः ।

अनेन ज्ञायते यत् मन्त्रे प्रतिपादित विषय एव देवता इत्यभिधीयते । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः यथा अर्थमिच्छति तथा देवतानां स्तुतिः वर्णनं च भविष्यति । आधिदैविकस्तरे बह्व्यः देवताः भवन्ति । प्रायः ते सर्वे जडदेवताः च भवन्ति । किन्तु आध्यात्मिकदृष्ट्या एक एव देवः परमात्मा स्तुतिपात्रः भवति □ तस्यैव वर्णनं मन्त्रेषु भवति ।

माहाभागाद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनो अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । (निरु.७.१४.)

देवेषु महान् ऐश्वर्यशाली परमात्मा सर्वत्र स्तुत्यो भवति । सा एव सर्वेषां मन्त्राणां मुख्यदेवता । अन्याः देवताः तस्यैव अङ्गानि भवन्ति ।

ओंकारः सर्वदेवत्यः अन्या देवतास्तद्विभूतयः । एकैव महानात्मा देवता । तदप्येतद्वचोक्तम् – इन्द्रं मित्रं वरुणं ..... ।

(सर्वानुक्रमणी)

अत्र तु एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति इति वेदप्रामाण्यं च दर्शितम् ।

देव शब्दः दिवादिगणस्य दिवु क्रीडादि धातुना सिध्यति । निरुक्ते देव शब्दस्य निर्वचनमेवं वर्तते ।

देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । (निरु.७.१५.)

अनेन निर्वचनेन जडदेवाः परमात्मा च ग्रहीतुं शक्याः अतः आधिदैविकेऽर्थे जडदेवाः, आध्यात्मिके अर्थे परमात्मा च ग्रहीतव्याः ।

प्रत्येकस्मिन् मन्त्रे मुख्यदेवता विशेष्या भवति । अन्ये देवतावाचकशब्दाः विशेषणानि भवन्ति । तेषां सर्वेषामपि दैवतशब्दानां निर्वचनं नात्र क्रियते अत्र केवलं विशेष्यदेवतानां, प्रधानस्तुतिभाजानां व्याख्या क्रियते ।

अस्मिन् काण्डे आधिदैविक एव अर्थः विवृतः इत्युक्तं हि । ताः देवताः गौणमुख्यभावेन विभक्ताः । एकस्मिन्नेव मन्त्रे बह्व्यः देवताः भवन्ति । तेषु गौणदेवता मुख्यदेवता च परीक्ष्य मन्त्रार्थः ग्राह्यः । तद्व्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्वैवतमित्याचक्षते । (निरु.१.२०.)

एताः देवताः स्थानत्रये च विभक्ताः । ते पृथिवीस्थानीयाः, अन्तरिक्षस्थानीयाः, द्युस्थानीयाः । सर्वा जडदेवताः एषु त्रिषु स्थानेषु स्थिताः इति निरुक्तकाराणामाशयः । देवताः अपि मुख्यतया तिस्र एव इति । पृथ्वीस्थाने अग्निः, वायुः अथवा इन्द्रः अन्तरिक्षस्थाने, सूर्यः द्युस्थाने स्थितः ।

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः । (निरु.७.२.)

एतेषामेव अङ्गानि भवन्ति अन्यदेवताः । एते देवताः समानस्थानत्वेन, समानभोगेन च एकत्वं भजन्ते । यथा मनुष्याः, पशवः, देवाः एते सर्वे पृथ्वीस्थानीयाः । तथैव पृथिव्याः पर्जन्येन, वायुना, आदित्येन च समानभोगः वर्तते । एतासां देवतानाम् एकत्वमिति विज्ञायते ।

तथैव एकदेवतावाचका अपि शब्दाः भिन्नकार्यसूचकाः भवन्ति । यथा निरुक्तस्य (१२.२.) स्थाने निर्दिष्टः । तत्र

सविता, भगः, सूर्यः, पूषा, विष्णुः, विश्वानरः, वरुणः, केशी, वृषाकपिः एते शब्दाः आदित्यवाचकाः प्रस्तुताः । किन्तु एते सर्वे उषःकालतः अस्तकालपर्यन्तम् आदित्यस्य भिन्न-भिन्नकार्यान् सूचयन्ति ।

एवं दैवतकाण्डे देवतापरिज्ञाने विवृताः बहवः विषयाः । अस्याध्ययनं विना मन्त्रार्थपरिज्ञानं दुष्करम् ।

आधिदैविकव्याख्यानमेकम् उदाहरिष्यामः -

तत्को वृत्रः? मेघ इति नैरुक्ताः । ..... अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति ।

वृत्रः मेघः । न तु त्वाष्ट्रः असुरः । यतः वेदे ऐतिहासिक कथाः सर्वथा न सन्तीति निरुक्तकाराणामाशयः । अतः वृत्रः इत्यस्य आधिदैविकार्थः स्वीकरणीयः । विद्युतः प्रहारेण मेघः नष्टो भवति । तेन कायेर्ण वृष्टिः भविष्यति । एतदेव वर्णनम् उपमार्थे युद्धवर्णनरूपेण स्थितं भवति ।

एवम् अन्यत्रापि आधिदैविकार्थाः अभ्यूहितव्याः विचार्य अध्येतव्याः निरुक्तस्य मार्गदर्शनेन ।

देवता- ३

पृथिवीस्थानीया   अन्तरिक्षस्थानीया   द्युस्थानीयाः
अग्निः   वायुः/ इन्द्रः   सूर्यः
एतेषाम् एव अङ्गानि भवन्ति अन्याः देवताः ।

निरुक्तं पञ्चविधम्

"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।

धातोस्तदर्थीतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥ "

१.वर्णागमः   २.वर्णविपर्ययः   ३.वर्णविकारः   ४.वर्णनाशः   ५.धात्वर्थीतिदेशः

१.वर्णागमः-अथापि वर्णागमजतः । आश्वत्, शत्रो, उरुज ।

১।

বর্ণের আগম বর্ণাগম। অর্থাৎ কোনো বর্ণের সমাগম করা। কোনো শব্দের নির্বচন করতে গিয়ে অর্থের আনুকূল্য সাধনের জন্য বর্ণের সমাগম করতে হয়। তাকেই বর্ণাগম বলা হচ্ছে। যেমন- অসু-ক্ষেপণে এই ধাতু থেকে আস্থদ। এখানে থকারের। বৃঙ্-সম্ভজৌ এই ধাতু থেকে দ্বার শব্দ নিষ্পন্ন। এখানে দকারের আগম। একই প্রকার ভ্রম্ভ পাকে - ভরাজ।

২. **বর্ণবিপর্যয়:-** অথাপি বর্ণবিপর্যয়ো ভবতি। জ্যোতির্ঘনো বিন্দুর্বাট্যঃ ইতি।

বর্ণের বিপর্যয় বর্ণবিপর্যয়। অর্থাৎ কোনো বর্ণের স্থানে বর্ণান্তরের প্রয়োগ। কোনো শব্দের নির্বচন করতে গিয়ে বর্ণের বিপর্যয় করতে হয়। অর্থাৎ কোনো বর্ণের স্থানে বর্ণান্তর প্রযুক্ত হয়। যেমন-দ্যুত-দীপ্তৌ, তার আদিবর্ণের বিপর্যয়ের ফলে জ্যোতি শব্দ নিষ্পন্ন হয়। এই প্রকার হন-হিংসাগতোঃ - ঘনঃ। ডিদির্ বিদারণে - বিন্দুঃ। ভট-ভূতৌ - বাট্যঃ।

অথাপ্যস্ত-ব্যাপ্তির্ভবতি। ওঘো, মেঘো, নাধো, গাধো, বধুমধ্বিতি।

কিছু কিছু সময় অস্তিত্ব বর্ণের বিপর্যয় দেখা যায়। যেমন- বহ-প্রাপণে - ওঘো। মিহ-সেচনে - মেঘঃ। গহ-বহ্ননে - নাধঃ। গাহ-বিলোডনে - গাধঃ। বহ-প্রাপণে - বধুঃ। মদ-তৃপ্তৌ - মধু।

৩. **বর্ণবিকার:-** অথাপ্যুপধাবিকারো ভবতি। রাজা, দণ্ডীতি।

বর্ণের বিকার বর্ণবিকার। বর্ণের নির্বচনে কখন কখন ব্যাকরণাদিনিয়মের কারণে বর্ণের স্বরূপ পরিবর্তিত হয়। তাকেই বর্ণবিকার বলা হচ্ছে। যেমন-রাজা, দণ্ডী। রাজন্, দণ্ডিন্ এই অবস্থায় সর্বনামস্থানে চাসম্ভবুদৌ এই সূত্রের দ্বারা উপধার অকারের বিকার আকার হয়।

তারপর ন লোপঃ প্রাতিপদিকান্তস্য এই সূত্রের দ্বারা নকারের লোপ হয়ে রাজা, দণ্ডী প্রভৃতি সিদ্ধ হয়।

৪. বর্ণনাশা:-

বর্ণের লোপকেই বর্ণনাশ বলা হচ্ছে। নির্বচনের মধ্যে কিছু কিছু সময় বর্ণের লোপ দেখা যায়। এই লোপ অনেকপ্রকার হয়- আদিলোপ, অন্ত্রলোপ, উপধালোপ প্রভৃতি। যেমন- অন্তঃ-স্তঃ (আদিলোপ)। গম+ক্ত-গতম্ (অন্ত্রলোপ)।

৫. ধাত্বর্থানিদেশ:-

ধাতুর অর্থ ধাত্বর্থ। তার অতিদেশ অর্থাৎ অধিক অর্থের কখনকেই ধাত্বর্থানিদেশ বলা হচ্ছে। কিছু কিছু সময় ধাতুর প্রসিদ্ধ অর্থ ছাড়াও আরো কিছু অধিক অর্থকথনের দ্বারা নির্বচন করা হয়। তাকেই ধাত্বর্থানিদেশ বলা হচ্ছে। যেমন দাম্যতি, দময়তি, প্রভৃতি লৌকিক প্রয়োগে দমু ধাতুর অর্থ উপশম। এই ধাতুর দমুনা প্রভৃতি বৈদিক প্রয়োগে অর্থ অগ্নি।

নিরুক্তের প্রয়োজন

নিরুক্তের মুখ্য প্রয়োজন হল শব্দের নির্বচন। নিরুক্ত ছাড়া বেদার্থের জ্ঞান হয় না। নিরুক্তকার নিজে বলেছেন ইদমন্তরেণ মন্ত্রেষু অর্থপ্রত্যয়ো ন বিদ্যাতে ইতি। এ থেকে জানা যায় নিরুক্ত বেদমন্ত্রের অর্থ নির্ণয় করে। এছাড়াও বলেছেন তদিদং বিদ্যাস্থানং ব্যাকরণস্য কা ত্সম্। অর্থাৎ নিরুক্তরূপ বিদ্যাস্থানের দ্বারাই ব্যাকরণের পূর্ণতা হয়। নিরুক্তের অপর প্রয়োজন- জ্ঞানপ্রসংসা ও অজ্ঞাননিন্দা।

Bharatiya
Vidyacharya Research
Academy